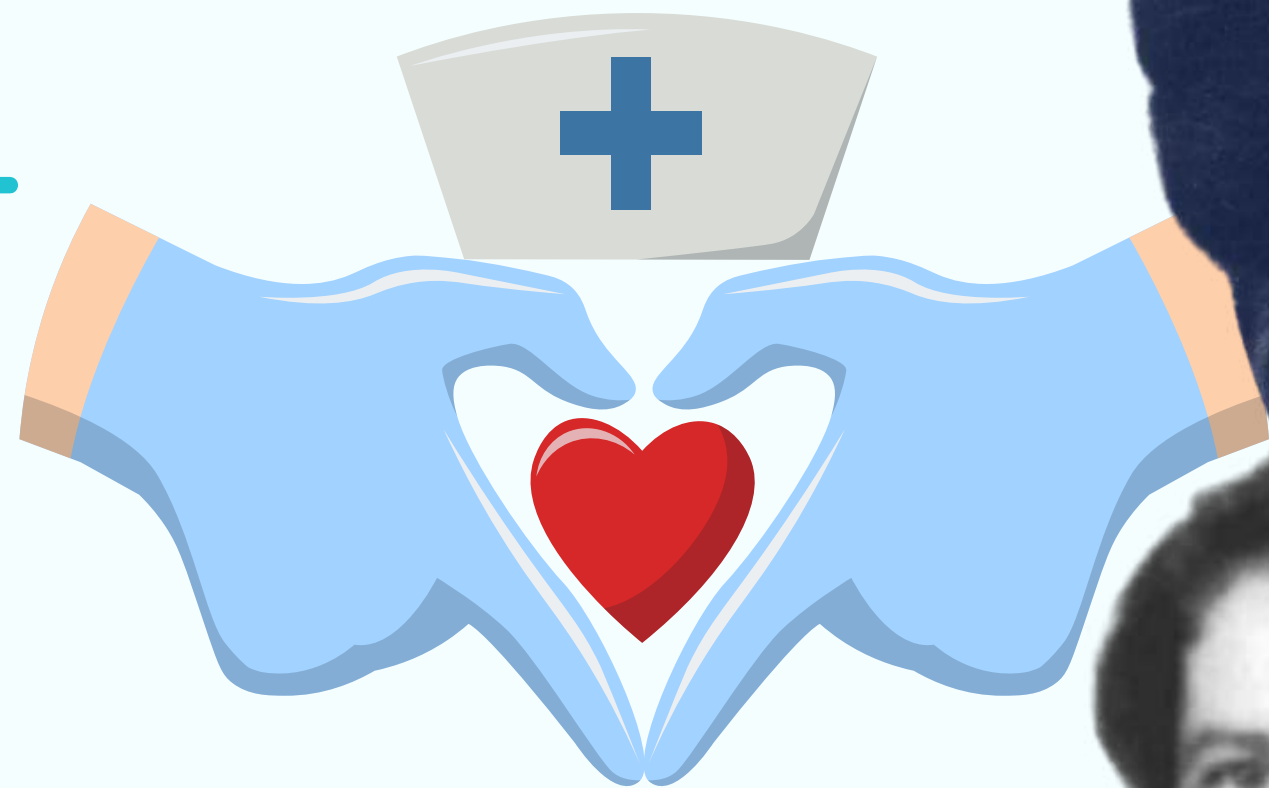


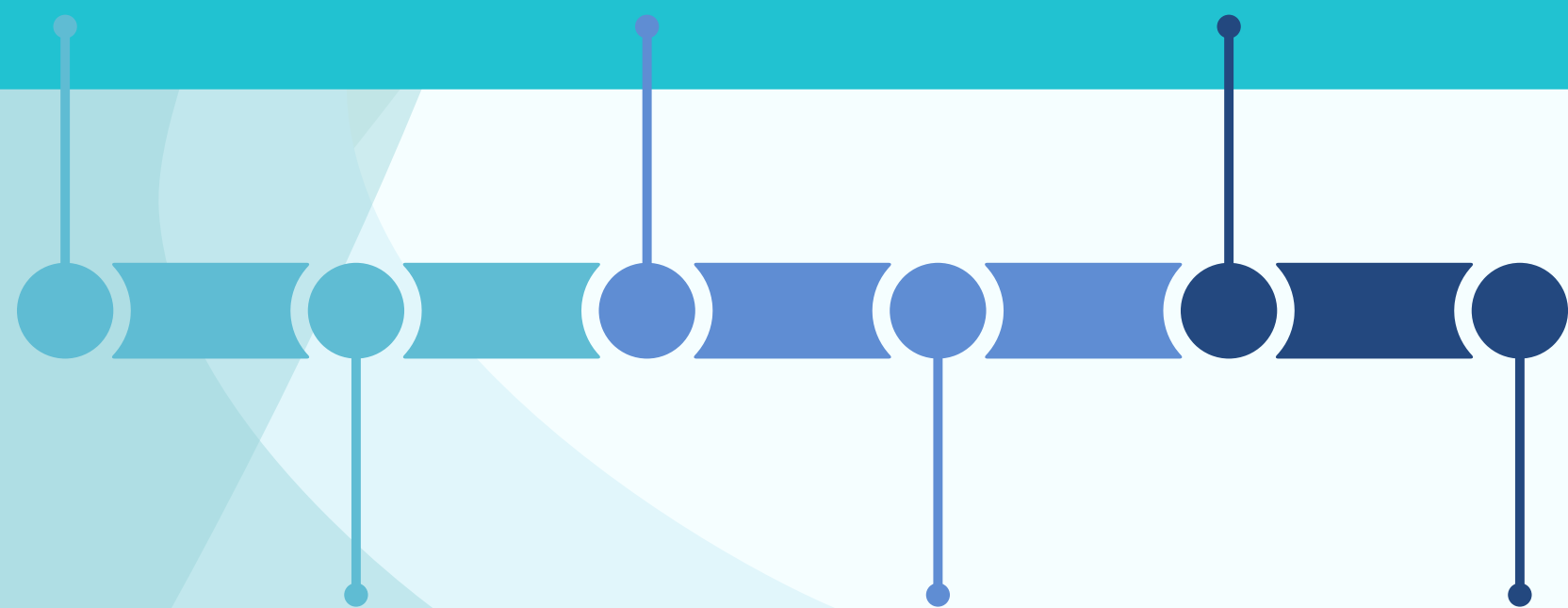


WWW.WYPIELEGNOWANE.PL

HISTORIA PIELEGNIARSTWA



NA ŚWIECIE I W POLSCE





WSTĘP

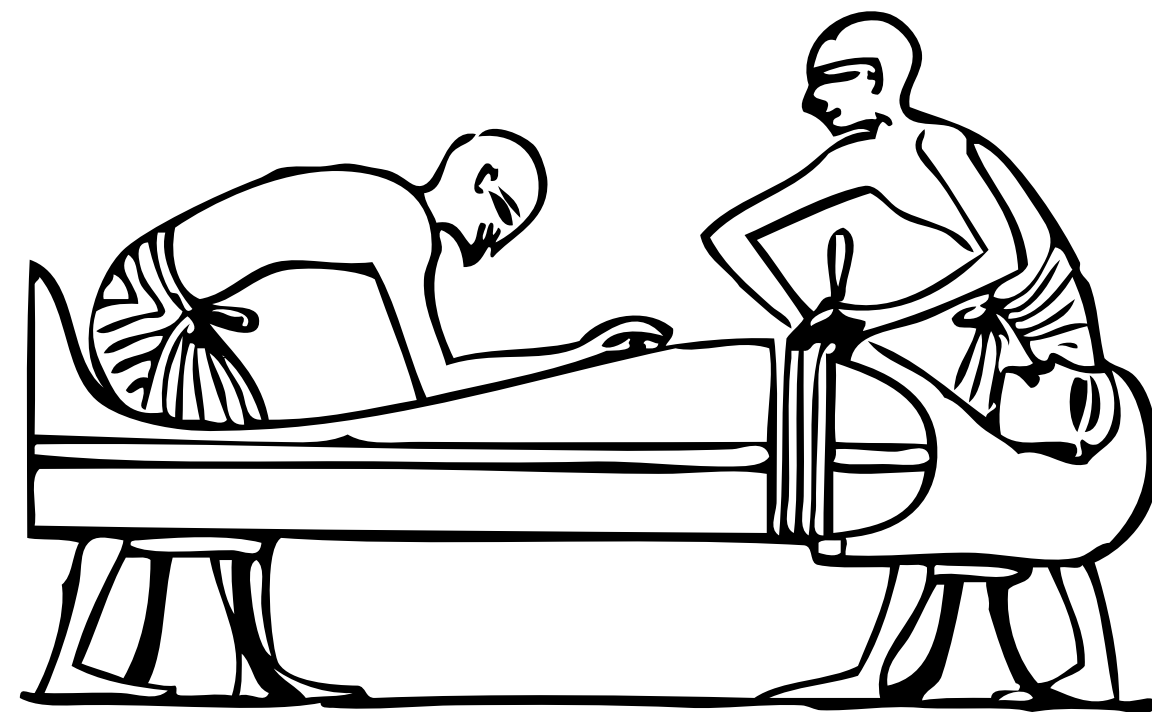
Historia pielęgniarstwa w Polsce i na świecie to fascynująca droga, począwszy od starożytności, działań prekursorów i pierwszych szkół pielęgniarstwa, aż po współczesną zaawansowaną praktykę pielęgniarstwa.



PIEŁĘGNIARSTWO W STAROŻYTNYM EGIPCIE

PIELĘGNIARSTWO W STAROŻYTNYM EGIPCIE

Już w starożytnym Egipcie istniały zawody związane z opieką zdrowotną, takie jak lekarze czy uzdrowiciele, którzy w większości byli jednocześnie kapłanami. Ich zadaniem było leczenie zarówno chorób fizycznych, jak i problemów psychicznych. Kapłani pełnili rolę łącznika między ludźmi a bogami, wierząc, że zdrowie i spokój ducha zależą od zadowolenia bóstw [1-2].



PIELĘGNIARSTWO W STAROŻYTNYM EGIPCIE



Istniały różne funkcje lekarzy, m.in.: naczelny lekarz, inspektor lekarzy, lekarz króla, lekarz pałacu, naczelny lekarz Górnego i Dolnego Egiptu, lekarz królowej, a także specjaliści zajmujący się konkretnymi dziedzinami, takimi jak choroby brzucha, farmakologia, proktologia, chirurgia czy leczenie urazów [1-2].

PIELĘGNIARSTWO W STAROŻYTNYM EGIPCIE

Starożytni Egipcjanie wykorzystywali w leczeniu zioła i naturalne składniki pochodzące z otoczenia. Z zachowanych tekstów i ilustracji wynika, że potrafili zszywać rany, nastawiać złamania, a nawet amputować zakażone kończyny. Niezwykle ważną rolę pełnił balsamista - osoba odpowiedzialna za przygotowanie mumii tak, by ciało zmarłego zachowało się w nienaruszonym stanie przez wieki. Niektóre źródła sugerują, że egipscy lekarze uczestniczyli w procesie mumifikacji, aby lepiej poznać anatomię człowieka i doskonalić swoje umiejętności medyczne [1-2].



PIELĘGNIARSTWO W STAROŻYTNYM EGIPCIE

W starożytnym Egipcie lekarzom pomagali asystenci, uznawani za pierwowzór pielęgniarek. Istnieją jednak rozbieżności co do ich płci — część źródeł wskazuje, że kobiety zajmowały się opieką i karmieniem dzieci (wet-nurse), natomiast mężczyźni pomagali lekarzom podczas zabiegów i w opiece nad chorymi - przygotowywali narzędzia, pomagali karmić chorych, dbali o ich komfort i mierzyli podstawowe parametry, takie jak temperatura i tętno. To właśnie pomiar pulsu, będący dziś jednym z podstawowych zadań pielęgniarskich wskazuje, że Egipcjanie mieli już wówczas świadomość istnienia układu krążenia i potrafili łączyć rytm serca ze stanem zdrowia człowieka [1-2].

PIELĘGNIARSTWO W STAROŻYTNYM EGIPCIE

W starożytnym Egipcie istniało kilka określeń ‘pielęgniarki’. W hieroglifach kobieta siedząca z dzieckiem na kolanach symbolizowała pielęgniarkę, natomiast kobieta karmiąca piersią oznaczała wet-nurse – mamkę. Rzadziej używano tytułu Xnmt (lub xnmt.t) tłumaczonego jako ‘dry nurse’ (sucha pielęgniarka). Określenie to nadawano boginiom, które miały zapewniać zmarłym władcom pożywienie i opiekę w zaświatach. Istniało też męskie określenie xnm.ti, oznaczające ‘pielęgniarza’. Pojawiało się ono w tekstach jako tytuł kapłański lub boskiego dziecka. Na obrazach przedstawiających ‘pielęgniarkę’ często wskazywano pierś, ze względu na karmienie [1-2].

PIELĘGNIARSTWO W STAROŻYTNYM EGIPCIE



Symbol osoby przedstawiającej pielęgniarkę
- kobieta trzymająca dziecko na kolanach



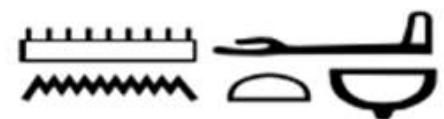
Wet-nurse (mamka), kobieta karmiąca piersią obce dziecko



Xnmt albo xnmt.t – pielęgniarka opiekująca się noworodkami



Xnm.ti – pielęgniarz



Hieroglify przedstawiające obowiązki wet nurse [1-2]

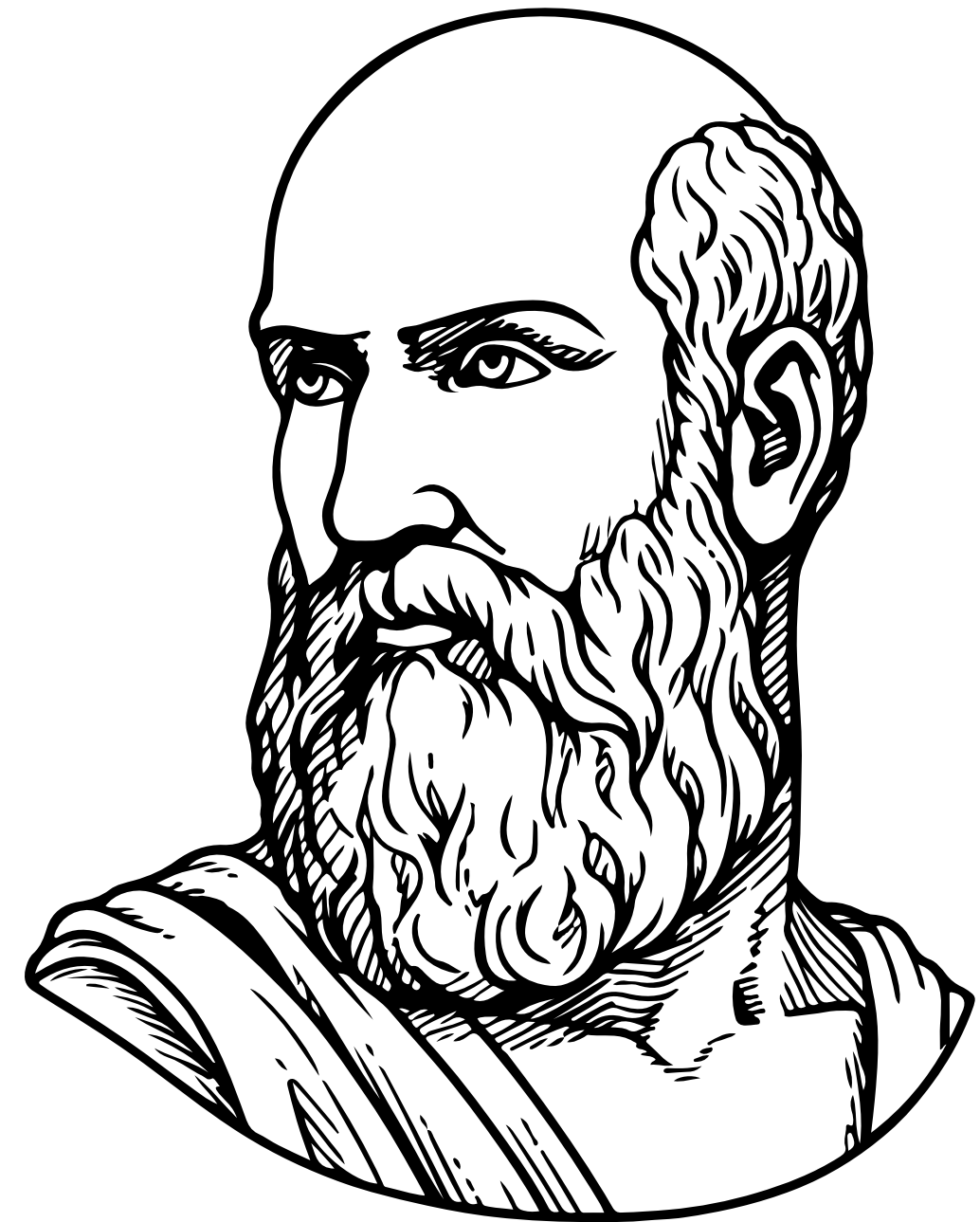




PIEŁĘGNIARSTWO W STAROŻYTNEJ GRECJI

PIELĘGNIARSTWO W STAROŻYTNEJ GRECJI

Hipokrates, uznawany za ojca współczesnej medycyny, może być postrzegany również jako prekursor pielęgniarstwa. W jego szkole leczniczej ogromny nacisk kładziono na kompleksową opiekę nad pacjentem – obejmującą dietetykę, odżywianie, fizjoterapię, psychoterapię, rehabilitację i pielęgnację chorego. Leczenie opierało się na naturalnych środkach, a jego celem było przywrócenie zdrowia i równowagi organizmu. Hipokrates wierzył, że choroby mają przyczyny zewnętrzne, a nie boskie, i że człowieka należy leczyć całościowo – w wymiarze fizycznym, psychicznym i środowiskowym (podejście holistyczne) [3].



BAJKA EZOPA „PIEŁĘGNIARKA I WILK”



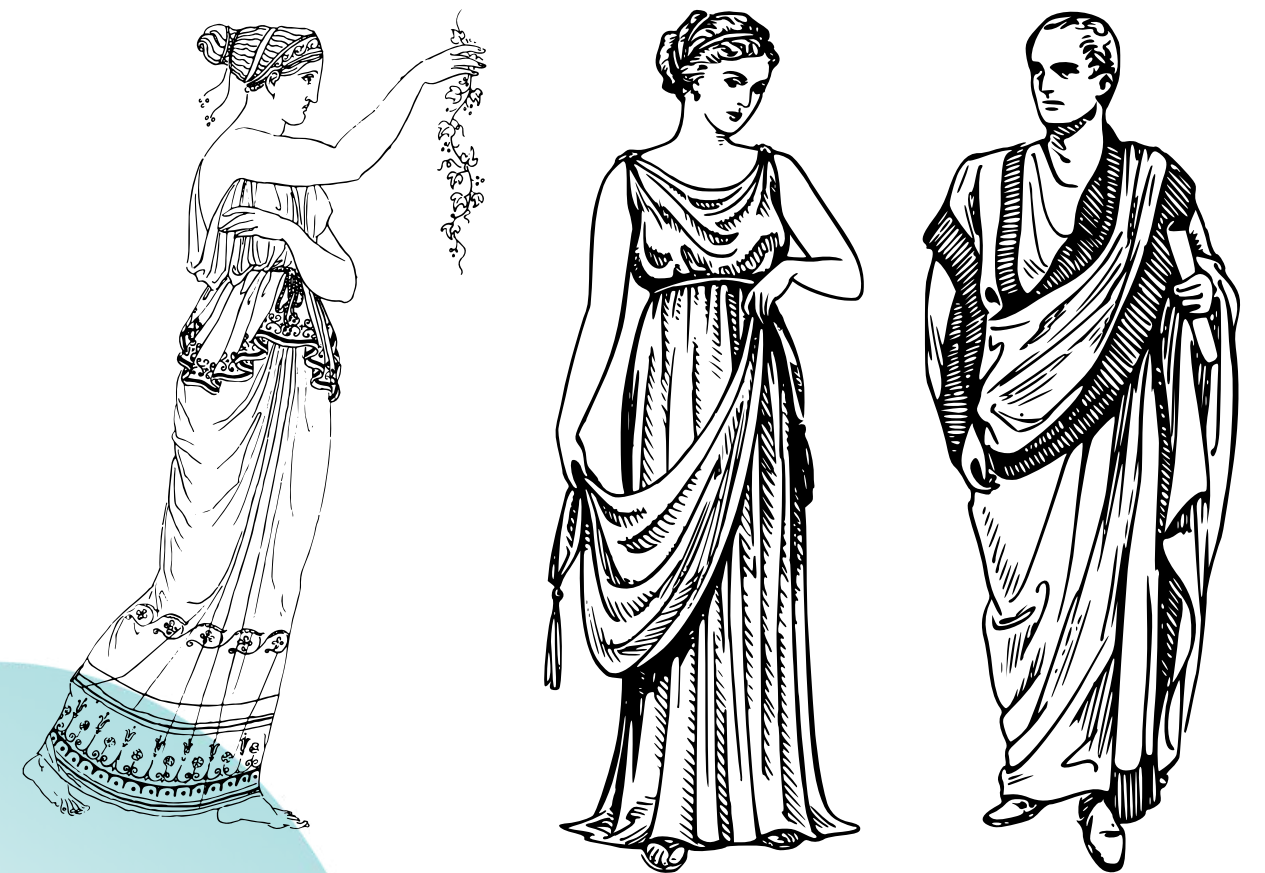
„Cicho bądź” – powiedziała pielęgniarzka do dziecka siedzącego jej na kolanach. „Jeśli jeszcze raz tak hałasujesz, rzucę cię Wilkowi”. Zdarzyło się, że Wilk przechodził tuż pod oknem, kiedy to mówiono. Przykucnął więc przy ścianie domu i czekał. „Mam dziś szczęście” – pomyślał. „Na pewno wkrótce zaptacze, a tak pysznego kęsa nie jadłem od wielu, wielu dni”. Czekał więc, czekał i czekał, aż w końcu dziecko zaczęło płakać. Wilk podszedł do okna i spojrzał na kobietę, mierzając ogonem. Ona zamknęła okno i zawołała o pomoc, a psy z domu wybiegły. „Ach” – powiedział Wilk, odjeżdżając galopem – „Obietnice złożone wrogom są po to, by je łamać” [3].



PIEŁĘGNIARSTWO W STAROŻYTNYM RZYMIE

PIELĘGNIARSTWO W STAROŻYTNYM RZYMIE

W starożytnym Rzymie obok lekarzy (medicus) istniała grupa ich pomocników – uzdrowicieli niższego stopnia, często pochodzenia niewolniczego. To właśnie oni zajmowali się podstawową opieką, opatrywaniem złamań i leczeniem powszechnych chorób. Istnieli też wolni obywatele praktykujący medycynę bez tytułu lekarza – wykonywali masaże, drobne zabiegi chirurgiczne i inne formy terapii, stanowiąc ważne ogniwo ówczesnej opieki zdrowotnej [3].

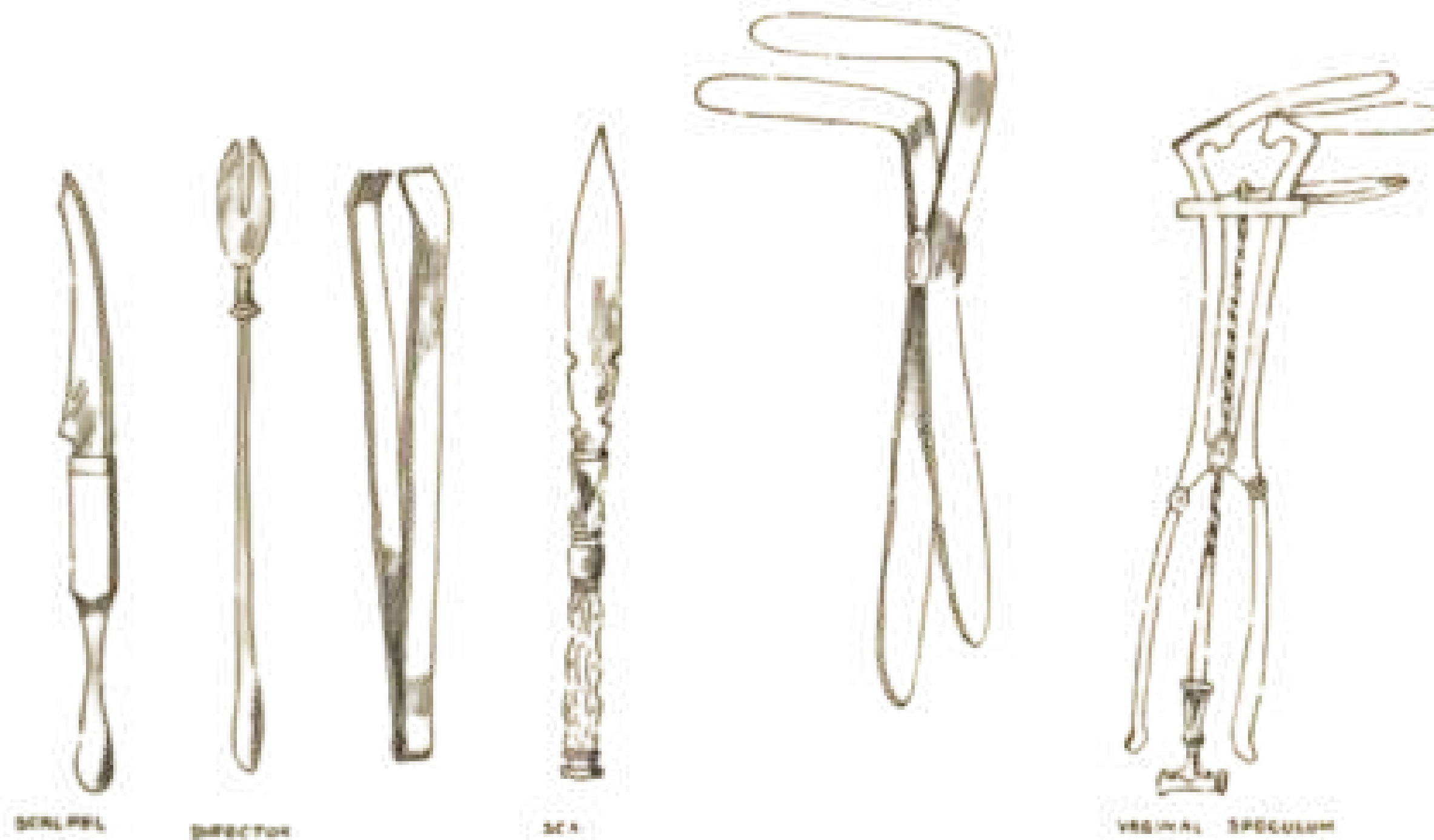


PIELĘGNIARSTWO W STAROŻYTNYM RZYMIE

W starożytnym Rzymie szpitale, zgodnie z grecką tradycją, przeznaczone były wyłącznie dla żołnierzy i niewolników. Opiekę nad chorymi sprawowały kobiety oraz starsi mężczyźni cieszący się dobrą opinią. Archeologiczne znaleziska z terenów dzisiejszej Szwajcarii potwierdzają wysoki poziom ówczesnej opieki – odnaleziono tam różnorodne przyrządy pielęgnacyjne, takie jak gruszki do lewatywy, rurki, końcówki doodbytnicze czy słoiczki na maści.

Z kolei w Pompejach, mieście zniszczonym w 79 roku n.e., odkryto wiele precyzyjnych narzędzi chirurgicznych, które zadziwiają podobieństwem do współczesnych. Wśród nich znajdowały się skalpele, kleszcze, zaciski naczyniowe, wiertła, a także kleszcze położnicze i wzierniki dopochwowe przypominające te używane dziś w medycynie [4].

PIELĘGNIARSTWO W STAROŻYTNYM RZYMIE



Narzędzia chirurgiczne znalezione w starożytnych Pompejach [4]

PIELĘGNIARSTWO W STAROŻYTNOŚCI

Około roku 380 AD rzymska patrycjuszka Fabiola (określana jako pielęgniarka lub lekarz) ufundowała dom opieki dla chorych. Pierwszym dużym chrześcijańskim szpitalem był prawdopodobnie Basileus w Cezarei, założony w roku 370. Kierowniczką, a przynajmniej przełożoną pielęgniarek, była tam kobieta. Niedługo później Jan Chryzostom wybudował dwa duże szpitale w Konstantynopolu, w których postużywała Olympia – zamożna kobieta, która została diakonisą i pielęgnowała chorych w obu placówkach [4].



Olympia



Fabiola



PIERWSZE SZPITALE

PIERWSZE SZPITALA

Od najdawniejszych czasów religia i medycyna były ze sobą ściśle powiązane, dlatego pierwsze szpitale były związane ze świątyniami i miejscami kultu. Wiele z tych instytucji, określanych mianem szpitali, było w rzeczywistości domami dla chorych pielgrzymów, którzy przybywali, by modlić się lub złożyć ofiarę bogom w nadziei na uzdrowienie.

W starożytnym Egipcie chorzy udawali się do świątyń poświęconych bogom Ozyrysowi, Izydzie i Serapisowi. W Egipcie i Babilonie istniał także niezwykle zwyczaj – chorych wynoszono na ulice, aby przechodnie mogli udzielać im rad i wskazówek dotyczących leczenia, opierając się na własnym doświadczeniu.

W świecie greckim i rzymskim opieka nad chorymi koncentrowała się głównie na żołnierzach i niewolnikach [4].



PIEŁĘGNIARSTWO W BIZANCJUM

PIELĘGNIARSTWO W BIZANCJUM

W Bizancjum istniało wiele miejsc opieki. To właśnie Bizancjum zawdzięczamy pierwsze szpitale (Xenones), domy opieki, przytułki dla trędowatych, szpitale położnicze oraz ośrodki dla dzieci i niemowląt. Instytucje te nie tylko zajmowały się leczeniem chorych, ale także uczyły medycyny i pielęgniarstwa. Opiekę nad pacjentami sprawowali głównie mnisi i zakonnice, traktując ją jako formę modlitwy i służby Bogu. Na tym gruncie pielęgniarstwo zaczęło być postrzegane jako powołanie i święta służba.



Ruiny szpitala
w Side
VI w.n.e.



PIELĘGNIARSTWO W BIZANCJUM

Osoby wykonujące funkcję pielęgniarki pojawiły się pod koniec IV wieku n.e. - mężczyźni nazywano hypourgoi, kobiety hypourgisses, a pielęgniarzy ogólnie określano mianem nosokomoi. Ich pomocnicy nosili tytuł paranosokomoi, a nosokomos był nazwą dyrektora szpitala, zwykle osoby o wysokiej pozycji społecznej [4].

W tekstach św. Bazylego Wielkiego i Teodora Studyty pojawiają się nawet wzmianki o karach za zaniedbania pielęgniarskie – jeśli pielęgniarka nie wywiązała się ze swoich obowiązków, musiała m.in. wykonać 50 pokłonów, spożywać jedynie suchy chleb i została na jeden dzień wykluczona ze wspólnoty kościelnej. Pokazuje to, jak wysokie wymagania moralne i duchowe stawiano osobom pełniącym postugę pielęgniarską [4].

PIEŁĘGNIARSTWO W BIZANCJUM



Szpital w Bizancjum

Timothy S. Miller. The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire.

TEODOR STUDYTA - MNICH BIZANTYJSKI (VIII-XII W.N.E.)

„Do osoby pełniącej funkcję pielęgniarską:

Opieka nad chorym to rzecz święta. Skoro zostałeś zaszczycony tym świętym przywilejem, mój synu, wypełniaj swój obowiązek gorliwie i z oddaniem. Od rana odwiedzaj chorych, ogrzewaj ich słowami, następnie z troską podawaj im posiłki, rozmawiaj łagodnie i uprzejmie. Nie zaniedbuj chorego, bo jest on członkiem Chrystusa. Jeśli z zapamiętaniem i troską będziesz pełnić swoją służbę, otrzymasz wielką nagrodę – boskie światło i dziedzictwo nieba.”

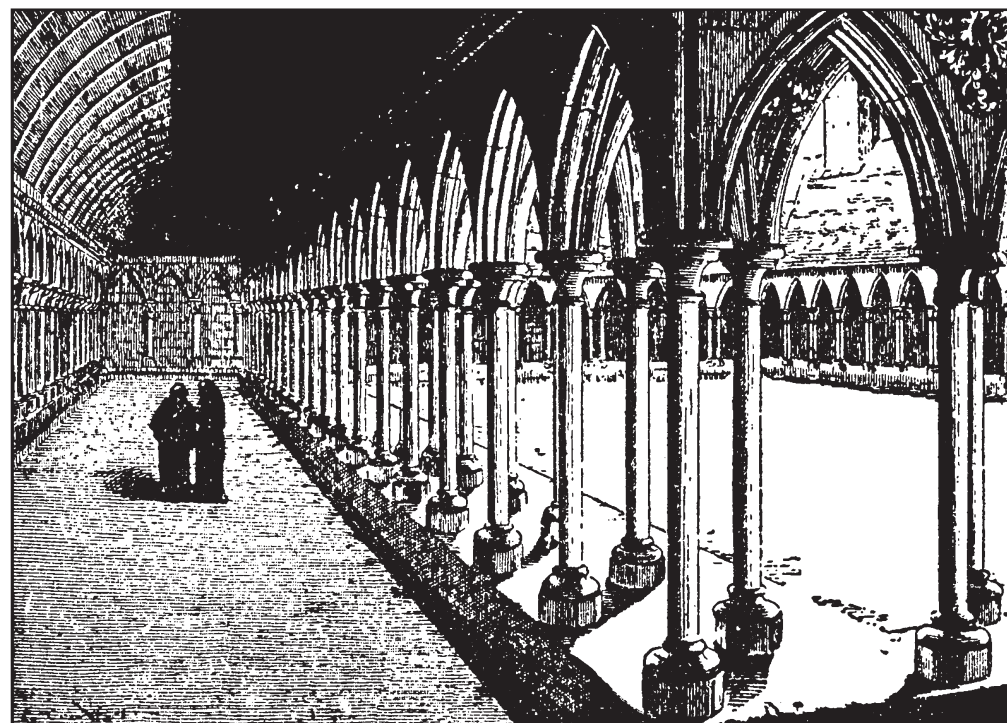




PIEŁĘGNIARSTWO W X I XI WIEKU

PIELĘGNIARSTWO W X I XI WIEKU

W X i XI wieku Europa i Stany Zjednoczone rozwijały pielęgniarstwo w różny sposób, pod wpływem specyficznych czynników społecznych, kulturowych, religijnych i ekonomicznych. W Europie rozwój szpitali klasztornych i zakonów poświęconych opiece zdrowotnej sprzyjał pierwszym próbom sformalizowania pracy pielęgniarstwa. W Stanach Zjednoczonych rdzenne praktyki lecznicze oraz wpływ osadników kolonialnych przyczyniły się do ukształtowania pielęgniarstwa w bardziej zróżnicowanym i ewoluującym systemie opieki zdrowotnej [6].



PIELĘGNIARSTWO W X I XI WIEKU

X i XI wiek były przelomowym okresem w historycznym rozwoju pielęgniarstwa. Charakteryzował się stopniowym rozwojem sformalizowanych praktyk opieki zdrowotnej w kontekście instytucji religijnych i ewoluujących norm społecznych. Choć pielęgniarstwo w tym czasie pozostawało w dużej mierze zdecentralizowane i nieformalne, zasiane zostały ziarna profesjonalizacji, kładąc podwaliny pod rozkwit tego zawodu w kolejnych wiekach.

Szpitala klasztorne powstawały jako centra opieki medycznej, oferujące schronienie chorym i rannym w murach klasztorów i konwentów. Mnisi odgrywali w nich kluczową rolę, ucieleśniając chrześcijańskie cnoty miłosierdzia i współczucia. Szpitale te nie tylko leczyły, lecz także zapewniały pożywienie, odzież i schronienie biednym i potrzebującym, odzwierciedlając szeroki etos chrześcijańskiego miłosierdzia przenikający średniowieczne społeczeństwo [6].



PIEŁĘGNIARSTWO W ŚREDNIOWIECZU

PIELĘGNIARSTWO W ŚREDNIOWIECZU



Od najdawniejszych czasów Kościół chrześcijański zakładał instytucje, w których opiekowano się chorymi i bezradnymi. Budowano je zazwyczaj w pobliżu kościołów, a nadzór nad nimi sprawowało duchowieństwo. Kobiety pracujące w tych ośrodkach nazywano diakonisami. Były to często kobiety niezamężne, lecz częściej wdowy [4].

PIELĘGNIARSTWO W ŚREDNIOWIECZU

Częste wojny w Europie Środkowej sprawiły, że opieka chirurgiczna stała się koniecznością, choć miała zazwyczaj charakter doraźny. Pomoc rannym udzielana była przez okolicznych mieszkańców, a żołnierzy uczono samodzielnego opatrywania ran. Nierzadko pozostawiano ich samych sobie po odniesieniu obrażeń. Rannych zbierano czasem w namiotach, jednak nie były to szpitale w prawdziwym znaczeniu tego słowa.

Radegunda, córka i żona króla Turyngii, przyjmowała ubogich chorych do swojego pałacu i osobiście się nimi opiekowała. Jej przykład zainspirował wiele kobiet szlacheckiego pochodzenia do podobnych działań. Z czasem Radegunda założyła wspólnotę zakonną, w której pielęgnowanie chorych stało się jednym z głównych zadań. W 552 roku ufundowała klasztor Świętego Krzyża w Poitiers [4].



PIELĘGNIARSTWO W ŚREDNIOWIECZU

Częste epidemie chorób zakaźnych oraz schorzenia wynikające z niehigienicznych warunków życia sprawiały, że opieka nad chorymi stanowiła poważny problem społeczny. W odpowiedzi na te potrzeby królowie, książęta oraz zamożni i wpływowi ludzie zaczęli zakładać pierwsze szpitale.

Filantropia w każdej formie była wówczas uważana za akt religijny, a pielęgnowanie chorych stało się wyraźnie z nim utożsamiane. Zaczęły powstawać zakony, w których mężczyźni i kobiety całkowicie i na całe życie poświęcali się opiece nad chorymi i bezradnymi. To właśnie te wspólnoty zakonne budowały szpitale i brały odpowiedzialność za ich funkcjonowanie.

Zaczęto zakładać liczne zgromadzenia sióstr pielęgniarek. Początkowo ich członkinie nie składały żadnych ślubów i nie nosiły charakterystycznego stroju zakonnego. Z biegiem czasu, duchowieństwo przejęło nad nimi kontrolę, kierowało ich działalnością i wprowadziło obowiązek składania ślubów [4].

PIELĘGNIARSTWO W ŚREDNIOWIECZU

W średniowieczu aż połowę pracy pielęgniarskiej wykonywali mężczyźni, ponieważ uważano, że kobiecie nie wypada opiekować się mężczyzną, który nie jest jej bliskim krewnym. Powstało wówczas wiele zakonów męskich, w których pielęgnowanie chorych stanowiło jeden z głównych obowiązków.

Istniały również zgromadzenia mieszane, zrzeszające zarówno mężczyzn, jak i kobiety. W szpitalach pracowali wspólnie – siostry zajmowały się pacjentkami, a bracia opiekowali się chorymi mężczyznami. Z czasem rozpowszechnił się zwyczaj dobrowolnej, bezinteresownej postugi pielęgniarskiej w szpitalach. Wielu zamożnych i wpływowych ludzi chętnie uczestniczyło w tego typu działalności, traktując ją jako formę szczególnego miłosierdzia i ulubiony rodzaj dobroczynności [4].

OPIEKA NAD OSOBAMI CHORYMI PSYCHICZNIE

W niektórych szpitalach istniały oddziały dla osób chorych psychicznie, a także odrębne azyle. Uważano, że wyleczenie z chorób psychicznych jest niemożliwe. Placówki te powstawały głównie dla ochrony społeczności, a nie pacjentów, i w praktyce przypominały więzienia. Osoby chore, nawet z wyższych sfer, były traktowane jak zwierzęta, często niedożywiane i przetrzymywane w brudzie, a do ich ograniczania stosowano kajdany i łańcuchy.

Pierwszą osobą, która zajęła się opieką nad chorymi psychicznie, była Mademoiselle Le Gras z zakonu św. Wincentego à Paulo. Jej działalność, prowadzona z życzliwością i człowieczeństwem, była prawdziwym objawieniem.[4].



PRYWATNA OPIEKA PIEŁĘGNIARSKA

Osoby bogate rzadko myślały o korzystaniu ze szpitali. W czasie choroby opiekę sprawowali członkowie rodziny lub służba domowa – gosposie, lokaje czy opiekunki dzieci. Często opiekunki dzieci pozostawały przy rodzinie na wiele lat, stając się później pielęgniarkami dla swoich podopiecznych w okresie ich dorosłego życia [4].

POCZĄTKI PIELEŃNIARSTWA ŚRODOWISKOWEGO

The Deaconess Order można uznać za pierwsze stowarzyszenie pielęgniarek odwiedzających chorych. Diakonisy opiekowały się ubogimi chorymi nie tylko w szpitalach, lecz także w ich własnych domach. Diakonisa była kobietą spełniającą postugi liturgiczne [4].



WET NURSE

|

DRY NURSE



WET NURSE I DRY NURSE

„Wet nursing” ma wielowiekową tradycję. Polegało ono na karmieniu niemowlęcia przez kobietę inną niż matka, często za wynagrodzeniem. Pojawiła się też praktyka „dry nursing”, polegająca na podawaniu niemowlętom półpłynnych mieszanek zbożowych. Wynajmowanie kobiety do karmienia dzieci było powszechną praktyką aż do XX wieku. Od starożytności aż do czasów przed rewolucją przemysłową w Europie, wet nursing stało się powszechnie akceptowaną działalnością. Wet i dry nurses były to zazwyczaj kobiety ubogie przybywające ze wsi, karmiły dzieci arystokratów i wyższych warstw społecznych, często przez cały okres niemowlęcy, choć ich wynagrodzenie było niskie w porównaniu z pracą. Było to powszechne nie tylko w starożytności, ale nawet w Angli od końca XII do końca XV wieku [6].





PIEŁĘGNIARSTWO W XIX WIEKU

PIELĘGNIARSTWO W XIX WIEKU

Powstanie i rozwój ruchu na rzecz tworzenia nowoczesnego pielęgniarstwa były kształtowane przez dwa podstawowe czynniki historyczne: wojny i bitwy toczące się w drugiej połowie XIX wieku oraz rozwijający się w tym czasie ruch feministyczny. Ogromną i inspirującą rolę w tym procesie odegrała Angielka Florence Nightingale (1820–1910) [9].

XIX wiek przyniósł grupę osób, które w ciągu zaledwie pięćdziesięciu lat dokonały więcej niż wszyscy wcześniejsi pionierzy w zakresie zmiany i udoskonalenia nie tylko praktyki medycyny i chirurgii oraz pielęgniarstwa, ale także całego podejścia do opieki nad chorymi [4].



MIĘDZYNARODOWA RADA PIELEŃNIAREK



(INTERNATIONAL COUNCIL OF NURSES - ICN)



Międzynarodowa Rada Pielęgniarek (International Council of Nurses – ICN) została założona w **1899 roku**, jako pierwsza na świecie międzynarodowa organizacja zrzeszająca pielęgniarki. Wśród krajów założycielskich znalazły się Wielka Brytania, Stany Zjednoczone oraz Niemcy. W 2016 roku ICN była federacją ponad **130 krajowych stowarzyszeń pielęgniarek**, reprezentującą ponad 16 milionów pielęgniarek na całym świecie.

Jej głównymi celami są:

- jednoczenie organizacji pielęgniarskich w ramach globalnej wspólnoty,
- podnoszenie statusu społecznego i ekonomicznego pielęgniarek,
- rozwój zawodu pielęgniarki na całym świecie,
- wpływanie na krajową i międzynarodową politykę zdrowotną [10].

ICN

Wśród prezydentek ICN znalazły się m.in.:

Ethel Bedford Fenwick (Wielka Brytania)

– w latach 1899–1904,

Alicia Still (Wielka Brytania) – w latach
1933–1937,

Christine Hancock (Wielka Brytania)

– w latach 2001–2005.



Dr Pamela Cipriano
została wybrana 29 prezydentką
ICN w 2021 roku.



HISTORIA PIELEŃNIARSTWA W POLSCE

HISTORIA PIELEŃNIARSTWA W POLSCE



Przez wieki pielęgniarstwo w Polsce miało charakter dobroczynny. Opiekę nad chorymi sprawowały głównie zakonnice. Przełom nastąpił w 1911 roku, kiedy w Krakowie powstała pierwsza szkoła pielęgniarstwa – Szkoła Zawodowych Pielęgniarek Stowarzyszenia PP. Ekonomek św. Wincentego à Paulo. Inicjatorkami założenia szkoły, a także późniejszymi dyrektorkami były Maria Epstein i Anna Rydlówna, uważane za pionierki polskiego pielęgniarstwa. Szkoła działała do 1921 roku, po czym została zamknięta [11,12].

HISTORIA PIELEŃNIARSTWA W POLSCE

W 1925 roku w Krakowie otwarto Uniwersytecką Szkołę Pielęgniarek i Higienistek, kontynuującą tradycje wcześniejszej szkoły pielęgniarstwa. Pozwoliło na to wsparcie ze strony Uniwersytetu Jagiellońskiego i amerykańskiej Fundacji Rockefellera. Inicjatywa zrodziła się z działań absolwentek Szkoły Zawodowych Pielęgniarek i wzorowana była na amerykańskich systemach kształcenia. Dyrektorką została Maria Epstein, a jej najbliższymi współpracownicami były Anna Rydlówna, Teresa Kulczyńska, Maria Wiszniewska i Hanna Chrzanowska [13].



HISTORIA PIELEŃNIARSTWA W POLSCE

Szkoła działała w ramach Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego jako autonomiczne studium z własnym statutem. Nauka odbywała się w systemie „blokowym wspólnym”.

Uczennice zdobywały wiedzę teoretyczną na wykładach i ćwiczeniach, a jednocześnie zdobywały doświadczenie praktyczne w szpitalach. Wstęp poprzedzał 16-tygodniowy kurs obejmujący anatomię, fizjologię, mikrobiologię i podstawy pielęgniarstwa [13].

HISTORIA PIELEŃNIARSTWA W POLSCE

W latach 1918–1939 powstało w Polsce 9 szkół pielęgniarskich, nadzorowanych przez centralną władzę służby zdrowia. Zajęcia prowadzili zarówno lekarze, jak i pielęgniarki, często z doświadczeniem zdobytym za granicą. Staże zagraniczne były możliwe dzięki stypendiom Fundacji Rockefellera. Programy nauczania były wzorowane na amerykańskich. Kształcenie w latach 1925–1939 w Szkole Pielęgniarek i Higienistek pozwalało na uzyskanie wykształcenia średniego zawodowego i tytułu zawodowego pielęgniarki. Okres kształcenia wynosił na początku 2 lata, a później przedłużono go do 2,5 roku [13].

HISTORIA PIELEŃNIARSTWA W POLSCE

W 1925 roku powstało Polskie Stowarzyszenie Pielęgniarek Zawodowych (PSPZ). W tym samym roku przystąpiono do Międzynarodowej Rady Pielęgniarek (ICN). W roku 1926 utworzono w Departamencie Służby Zdrowia Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Referat Pielęgniarski. W 1929 roku działalność rozpoczęło pierwsze polskie czasopismo pielęgniarskie - "Pielęgniarka Polska". W czasie II wojny światowej większość szkół pielęgniarskich przestała działać.

Jedynie aktywne szkolenie pielęgniarskie odbywało się w Warszawie. Przez całą II wojnę światową funkcjonowała tylko Szkoła Pielęgniarstwa Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia przy Szpitalu Przemienienia Pańskiego. W 1943 roku w tajemnicy przed władzami niemieckimi powstała Szkoła Pielęgniarsko-Położnicza [13].

HISTORIA PIELEŃNIARSTWA W POLSCE

Po II wojnie światowej rozpoczęto nabór w kierunku pielęgniarstwa. Wytyczne w zakresie szkół i kursów były niejednolite. W 1949 roku w Warszawie powstał Ośrodek Szkolenia Instruktoerek Pielęgniarstwa. W 1950 roku doszło do upaństwowienia szkół, co wiązało się z otrzymaniem budżetu państwowego oraz ujednoczeniem szkolnictwa pielęgniarskiego.

W 1957 roku powstało Polskie Towarzystwo Pielęgniarskie (PTP), które w 1961 roku zostało włączone do ICN. W 1973 roku opublikowało ono „Zasady etyki zawodowej polskiej pielęgniarki i położnej”. W 1984 roku PTP przekazało zasady jako obowiązujące w środowisku pielęgniarskim.

HISTORIA PIELEŃNIARSTWA W POLSCE

W latach 1961-1991 dostępną formą kształcenia było liceum medyczne, a w latach 1950-2003 studium medyczne. Obie formy kształcenia pozwalały na uzyskanie średniego zawodowego wykształcenia i zdobycie tytułu zawodowego pielęgniarki. Kształcenie w zakresie studium medycznego trwało 2 lata, później 2,5 roku, a następnie 3 lata. Kształcenie w liceum medycznym trwało początkowo 4 lata, a później 5 lat [13].

HISTORIA PIELEŃNIARSTWA W POLSCE

W 1998 roku wprowadzono kształcenie wyższe pielęgniarek - na poziomie studiów licencjackich. Od 2001 roku rozpoczęto kształcenie w zakresie studiów magisterskich uzupełniających trwających 2 lata. Od 2003 roku wprowadzono stacjonarne i niestacjonarne studia magisterskie trwające 4 lata. Te formy kształcenia pozwoliły na uzyskanie tytułu zawodowego licencjata i magistra pielęgniarstwa[13]. Aktualnie, studia licencjackie trwają 3 lata, a magisterskie 2 lata.

HISTORIA PIEŁĘGNIARSTWA W POLSCE

Z biegiem czasu zaczęły powstawać kolejne czasopisma pielęgniarskie:

„Pielęgniarstwo Polskie”,

„Problemy Pielęgniarstwa”,

„Magazyn Pielęgniarki i Położnej”,

„Pielęgniarstwo XXI Wieku”,

“Pielęgniarka Epidemiologiczna”,

„Pielęgniarstwo i Zdrowie Publiczne”,

„Pielęgniarstwo Neurologiczne i Neurochirurgiczne”,

„Współczesne Pielęgniarstwo i Ochrona Zdrowia”,

„Pielęgniarstwo Chirurgiczne i Angiologiczne”,

„Analiza Przypadków w Pielęgniarstwie i Położnictwie”,

„Pielęgniarstwo w Anestezjologii i Intensywnej Opiece” [13].



USTAWA O ZAWODACH PIELĘGNIARKI I POŁOŻNEJ

HISTORIA PIEŁĘGNIARSTWA W POLSCE

Ustawa z dnia 15 lipca 2011 r. o zawodach pielęgniarki i położnej określa zasady:

- 1) wykonywania zawodów pielęgniarki i położnej;
 - 2) uzyskiwania prawa wykonywania zawodów pielęgniarki i położnej;
 - 3) kształcenia zawodowego pielęgniarki i położnej;
 - 4) kształcenia podyplomowego pielęgniarki i położnej.
2. Zasady odpowiedzialności zawodowej pielęgniarek i położnych określa ustawa z dnia 1 lipca 2011 r. o samorządzie pielęgniarek i położnych (Dz. U. z 2021 r. poz. 628) [14].



+

PREKURSORKI PIELĘGNIARSTWA+

NA ŚWIECIE

+

+

FLORENCE NIGHTINGALE



DAMA Z LAMPĄ

FLORENCE NIGHTINGALE

Za królową pielęgniarstwa uznaje się Florence Nightingale. Dzięki swojemu oddaniu, poświęceniu i wizji przekształciła domową opiekę w prawdziwą profesję. Powszechnie nazywana jest „damą z lampą”. Choć Florence urodziła się w bogatej rodzinie, całe życie poświęciła służbie innym. Była drugim dzieckiem Williama i Frances Nightingale, urodziła się we Włoszech 12 maja 1820 roku. Ojciec był właścicielem ziemskim, a matka pochodziła z rodziny kupców [15,16].



Florence Nightingale jako dziecko [4]

FLORENCE NIGHTINGALE



Mimo że matka Florence miała silną potrzebę wspinania się po drabinie społecznej, Florence zachowywała się dziwnie w sytuacjach społecznych. Miała silne przekonania religijne, dobrze radziła sobie z matematyką i nauką języków. Wykazywała znaczną troskę wobec osób biednych i chorych, wierząc, że Bóg chce, aby poprawiła dobrostan ludzkości. Mimo że rodzice chcieli, by wyszła za bogatego mężczyznę, odrzuciła oświadczenia, aby zająć się pielęgniarstwem [15,16].

Florence Nightingale
we wczesnych latach życia [4]

FLORENCE NIGHTINGALE

Pomimo sprzeciwu rodziców, w 1844 roku rozpoczęła kształcenie w kierunku pielęgniarstwa w Szpitalu Luterańskim Pastora Fliednera w Kaiserswerth w Niemczech. Ukończyła szkolenie w 1851 roku, a w 1853 roku kontynuowała naukę w Paryżu u Sióstr Miłosierdzia. Po zakończeniu szkolenia wróciła do Londynu i rozpoczęła pracę w szpitalu dedykowanym kobietom [15,16].



Florence Nightingale [4]

FLORENCE NIGHTINGALE



Ambulans Florence Nightingale [4]

Konflikty między Rosją a Turcją doprowadziły do wybuchu wojny krymskiej w 1853 roku. Florence Nightingale zastąpiła przede wszystkim dzięki swojej służbie podczas wojny w szpitalach wojskowych. Jej bliski przyjaciel, Sidney Herbert – sekretarz ds. wojny, zgodził się, aby wraz z grupą pielęgniarek zorganizowała i zarządzała obozem, w którym opiekowano się rannymi żołnierzami [15,16].

FLORENCE NIGHTINGALE

Przywódcztwo Nightingale przejawiało się w przekształceniu obozu we wzorcowy ośrodek opieki zdrowotnej. Dbała o czystość, higienę, pożywne posiłki i komfort pacjentów. Opiekowała się wszystkimi chorymi i rannymi, pisząc listy do ich rodzin, aby ich uspokoić i wspierać psychicznie. To właśnie żołnierze na Krymie po raz pierwszy nazwali ją „dumą z lampą”, ze względu na jej nocne wizyty przy łóżkach rannych i chorych.

Florence Nightingale pełniła także funkcję konsultantki rządu Stanów Zjednoczonych ds. zdrowia w armii podczas wojny secesyjnej [15,16].



Dama z lampą [15,16]

FLORENCE NIGHTINGALE



Wysiłki Nightingale podczas wojny krymskiej doprowadziły do ustanowienia pielęgniarstwa jako zawodu. Była pionierką nowoczesnego kształcenia pielęgniarek i wywarła ogromny wpływ na rozwój edukacji w tym zawodzie. W 1860 roku w Londynie otworzyła pierwszy instytut szkoleniowy dla pielęgniarek – Nightingale Nurse's Training School w szpitalu St. Thomas's [15,16].

Opieka Florence Nightingale [4]

FLORENCE NIGHTINGALE

Szkolenie opierało się na dwóch zasadach: pielęgniarki powinny odbywać praktyczne szkolenie w specjalnie przygotowanych szpitalach oraz mieszkać w domu sprzyjającym moralnemu rozwojowi i dyscyplinie. Dzięki tej inicjatywie Nightingale przekształciła pielęgniarstwo z pracy uważanej za niską w odpowiedzialną i szanowaną karierę dla kobiet.

Nightingale przyjęła rygorystyczny program nauczania, który zapewniał pielęgniarkom zarówno wiedzę teoretyczną, jak i umiejętności praktyczne, gwarantując im dobre przygotowanie do sprostania wymaganiom zawodu. Program obejmował naukę anatomii, fizjologii, higieny i technik opieki pielęgniarstwa, a także praktyczne doświadczenie w pracy z pacjentami pod nadzorem doświadczonych pielęgniarek [15,16].

MARY BRECKINRIDGE (1881-1965)



Breckinridge była pionierką w zakresie tworzenia systemu pielęgniarstwa położniczego oraz organizowania opieki zdrowotnej na obszarach wiejskich we wschodnim Kentucky. Została zarejestrowaną pielęgniarką po ukończeniu Szkoły Pielęgniarstwa przy Szpitalu św. Łukasza w Nowym Jorku. Następnie pracowała w Waszyngtonie jako pielęgniarka nadzorująca podczas epidemii grypy w 1918 roku. Breckenridge zgłosiła się na ochotnika do służby we Francji, gdzie organizowała pomoc dla dzieci i kobiet w ciąży dotkniętych skutkami I wojny światowej [17,18,19,20].

MARY BRECKENRIDGE (1881-1965)

W 1921 roku powróciła do Stanów Zjednoczonych i rozpoczęła dalsze kształcenie w zakresie zdrowia publicznego, aby lepiej służyć ubogim rodzinom z terenów wschodniego Kentucky. Tam zetknęła się z położnymi bez formalnego wykształcenia, jednak sama pragnęła zdobyć profesjonalne przygotowanie w tej dziedzinie. Ponieważ w Stanach Zjednoczonych nie istniały wówczas kursy położnictwa, wyjechała do Anglii, gdzie uzyskała kwalifikacje położnej. W 1928 roku założyła Komitet Kentucky dla Matek i Dzieci, który później przekształcił się we Frontier Nursing Service (FNS) – organizację świadczącą profesjonalną opiekę pielęgniarsko-położniczą na terenach wiejskich [17,18,19,20].



DOROTHEA DIX (1802-1887)

Dorothea Dix nie była z zawodu pielęgniarką, ale wniosła znaczący wkład w rozwój pielęgniarstwa poprzez swoje zaangażowanie w działalność na rzecz osób chorych psychicznie. Urodzona w 1802 roku w Hampden w stanie Maine, Dix była pionierką ruchu na rzecz poprawy leczenia i warunków życia osób chorych psychicznie. Jej wysiłki doprowadziły do szeroko zakrojonych reform w Stanach Zjednoczonych i Europie [21,22].



DOROTHEA DIX (1802-1887)

W trakcie swojej kariery Dix nieustrudzenie walczyła o lepsze, bardziej humanitarne placówki leczenia osób chorych psychicznie, co doprowadziło do powstania pierwszej generacji amerykańskich szpitali psychiatrycznych. Jej praca nie tylko zmieniła społeczne postrzeganie zdrowia psychicznego, ale także ustanowiła standardy opieki i leczenia, które wpłynęły na pielęgniarstwo i opiekę szpitalną nad osobami chorymi psychicznie. Jej dziedzictwo jest widoczne w fundamentach nowoczesnego pielęgniarstwa psychiatrycznego [21,22].

CLARA BARTON (1821-1912)

Clara Barton urodziła się w 1821 roku w stanie Massachusetts. Była nieśmiałym, ale bardzo zdolnym dzieckiem. Po raz pierwszy zetknęła się z pielęgniarstwem już jako dziewczynka – kiedy jej brat David spadł z dachu stodoły, Clara przez dwa lata opiekowała się nim, podając lekarstwa zalecone przez lekarza i stosując pijawki, co w tamtych czasach było powszechną praktyką. W dorosłym życiu ponownie zaangażowała się w opiekę nad chorymi – tym razem podczas wojny secesyjnej. Na początku pomagała rannym żołnierzom przewożonym do Waszyngtonu po zamieszkach w Baltimore [23,24].



CLARA BARTON (1821-1912)

Z czasem zaczęła pracować bezpośrednio na polu bitwy, rozdając środki medyczne, opatrując rany i zdobywając poparcie społeczne dla siebie oraz innych pielęgniarek, które chciały pracować blisko linii frontu. Generał Unii Benjamin Butler powierzył jej nadzór nad szpitalami wojskowymi, a Barton zyskała przydomek „amerykańskiej Florence Nightingale”. Po zakończeniu wojny Barton wyjechała do Genewy w Szwajcarii, gdzie poznała działalność organizacji humanitarnej Czerwony Krzyż [23,24].

CLARA BARTON (1821-1912)

Clara została zaproszona przez jednego z jej założycieli Czerwonego Krzyża do utworzenia amerykańskiego oddziału. Udało się to po tym, jak przekonała prezydenta Chestera Arthura, że organizacja powinna nieść pomoc nie tylko w czasie wojen, ale także podczas klęsk żywiołowych [23,24].



ETHEL GORDON FENWICK (1857-1947)



Ethel Gordon Fenwick urodziła się w 1857 roku w północnej Szkocji i była kobietą o wyjątkowej sile charakteru oraz zdolnościach przywódczych. Uznaje się ją za założycielkę Międzynarodowej Rady Pielęgniarek (International Council of Nurses – ICN), British Journal of Nursing oraz wielu innych organizacji pielęgniarskich [25,26].

Była również sufrażystką, feministką, a prywatnie – żoną i matką. Już jako młoda kobieta zdecydowała, że zostanie pielęgniarką, i w wieku 21 lat rozpoczęła szkolenie w Children's Hospital w Nottingham jako płatna praktykantka [25,26].

ETHEL GORDON FENWICK (1857-1947)

Dążyła do podniesienia standardów pielęgniarstwa, wprowadzając trzyletni program kształcenia pielęgniarek oraz wymagając od personelu najwyższych kwalifikacji zawodowych.

1 lipca 1899 roku podczas dorocznej konferencji Matron's Council of Britain and Ireland, Fenwick zaproponowała utworzenie Międzynarodowej Rady Pielęgniarek. Jej inicjatywa miała ogromne znaczenie dla rozwoju zawodu – ICN miała bowiem zjednoczyć pielęgniarki z całego świata poprzez wymianę doświadczeń, wspólne kongresy i rozwój edukacji [25,26].

ETHEL GORDON FENWICK (1857-1947)

Wierzyła, że podniesienie jakości kształcenia jest kluczowe dla rozwoju pielęgniarstwa, dlatego zabiegała o państwową rejestrację pielęgniarek potwierdzającą ich kwalifikacje. W tym celu, w 1887 roku założyła British Nurses Association (później Royal British Nurses Association).

W latach 1899–1900 opracowano konstytucję ICN, która została oficjalnie zatwierdzona 5 lipca 1900 roku. Ethel Gordon Fenwick została wybrana pierwszą przewodniczącą ICN, pełniąc tę funkcję przez pięć lat [25,26].

LORETTA C. FORD (1920-2025)

„To właśnie pielęgniarstwo w obszarze zdrowia publicznego przekonało mnie, że musimy mieć możliwość podejmowania decyzji klinicznych” [27,28].



LORETTA C. FORD (1920-2025)

W latach 50. XX wieku Loretta Ford pracowała jako pielęgniarka zdrowia publicznego na obszarach wiejskich w Kolorado w USA. Często odwiedzała rodziny w ich domach, głównie zajmując się dziećmi cierpiącymi na typowe choroby wieku dziecięcego. Chociaż mogła zapewnić im opiekę pielęgniarską, nie miała uprawnień do stawiania diagnoz ani przepisywania leków. Kompetencje te przysługiwały wyłącznie lekarzom, którzy często byli dla rodzin zbyt drodzy lub po prostu niedostępni w takich rejonach [27,28].

LORETTA C. FORD (1920-2025)

Loretta Ford jest uznawana za jedną z najbardziej wpływowych liderek w historii pielęgniarstwa dzięki współzałożeniu z lekarzem Henrym Silverem pierwszego programu dla pielęgniarek praktykujących (ang. nurse practitioners). W latach 60. XX wieku Ford pracowała na Uniwersytecie Kolorado w programie pielęgniarstwa publicznego, szkoląc studentki w ramach Denver Visiting Nurse Service. Zauważyła wówczas, że w społecznościach którym pomagały, brakowało podstawowej opieki zdrowotnej. Ford doszła do wniosku, że pielęgniarki mogłyby wypełnić tę lukę, jeśli otrzymałyby dodatkowe specjalistyczne szkolenie [27,28].

LORETTA C. FORD (1920-2025)

Opracowała więc program nauczania, który łączył zajęcia prowadzone przez lekarzy z typowo pielęgniarskim kształceniem. Program ten został uruchomiony w 1965 roku na Uniwersytecie Kolorado. Pierwsze pielęgniarki pediatryczne rozpoczęły pracę w 1967 roku, a model ten odniósł tak duży sukces, że wkrótce rozszerzono go na inne grupy pacjentów i specjalizacje.

W ciągu 20 lat od założenia przez nią programu, tysiące pielęgniarek uzyskało większą samodzielność zawodową, zaczęły współpracować z lekarzami jako równorzędni członkowie zespołu, a nie jedynie jako ich pomoc [27,28].

MARY ELIZA MAHONEY (1845-1926)

Za czasów Mahoney możliwości kształcenia czarnoskórych kobiet w kierunku pielęgniarstwa były niezwykle ograniczone. Mahoney została przyjęta na 16-miesięczny program kształcenia w Szpitalu dla Kobiet i Dzieci w Nowej Anglii, gdzie wcześniej pracowała jako kucharka, pokojówka i praczka. Mahoney ukończyła szkolenie w 1879 roku wraz z dwiema innymi kandydatkami – były jedynymi spośród 40 absolwentek, które ukończyły program. Mahoney spędziła większość swojej kariery zawodowej jako pielęgniarka w domach prywatnych. Starła się być traktowana jak profesjonalistka, a nie jak służąca. Opowiadała się za równym traktowaniem wszystkich pielęgniarek [29].



VIRGINIA AVENEL HENDERSON (1897-1996)

„Wyjątkową funkcją pielęgniarki jest pomaganie osobie, chorej lub zdrowej, w wykonywaniu czynności przyczyniających się do zdrowia lub powrocie do zdrowia (lub do spokojnej śmierci), które wykonywałyby samodzielnie, gdyby miała niezbędną siłę, wolę lub wiedzę. I czynienie tego w taki sposób, aby pomóc jej jak najszybciej odzyskać niezależność”.



VIRGINIA AVENEL HENDERSON (1897-1996)

Virginia Henderson, znana później jako „Pierwsza Dama Pielęgniarstwa”, zasłynęła jako twórczyni jednej z najważniejszych teorii pielęgniarstwa, która stała się podstawą kształcenia pielęgniarek na całym świecie. Opracowała i zrewidowała podręcznik „Textbook of the Principles and Practices of Nursing”, który stał się kluczowym materiałem dydaktycznym w szkołach pielęgniarskich w całych Stanach Zjednoczonych.

Henderson kierowała również pracami nad czterotomowym opracowaniem „Nursing Studies Index”, będącym zbiorem badań naukowych z zakresu pielęgniarstwa opublikowanym w latach 1900–1960. Za swoją pracę otrzymała wiele odznaczeń [30,31].

DOROTHEA OREM (1914 - 2007)

Dorothea Elizabeth Orem urodziła się i wychowała w Baltimore, w stanie Maryland. Uczęszczała do Seton High School w Baltimore, którą ukończyła w 1931 roku. W 1934 roku otrzymała dyplom ukończenia Providence Hospital School of Nursing w Waszyngtonie (Dystrykt Kolumbii), a następnie kontynuowała naukę na Katolickim Uniwersytecie Ameryki, gdzie w 1939 roku uzyskała tytuł licencjata w zakresie edukacji pielęgniarskiej, a w 1945 roku – tytuł magistra w tej samej dziedzinie [32,33].



DOROTHEA OREM (1914 - 2007)

Pierwsze lata swojej kariery zawodowej Orem spędziła pracując jako pielęgniarka w Providence Hospital w Waszyngtonie (1934–1936, 1942) oraz w St. John's Hospital w Lowell, w stanie Massachusetts (1936–1937). Po uzyskaniu wyższych stopni naukowych skoncentrowała się głównie na nauczaniu, badaniach naukowych i pracy administracyjnej.

W latach 1945–1948 pełniła funkcję dyrektorki Providence Hospital School of Nursing w Detroit (Michigan). Prowadziła również zajęcia z nauk biologicznych i pielęgniarstwa. Na Uniwersytecie Katolickim zajmowała kolejno stanowiska: asystentki profesora (1959–1964), profesora nadzwyczajnego (1964–1970) oraz dziekan Wydziału Pielęgniarstwa (1965–1966)[32,33].

DOROTHEA OREM (1914 - 2007)

Jako konsultantka programowa współpracowała z licznymi szkołami i wydziałami pielęgniarstwa przy opracowaniu programów nauczania.

W 1971 roku Orem opublikowała dzieło „Nursing: Concepts of Practice” („Pielęgniarstwo: koncepcje praktyki”), w którym przedstawiła swoją teorię pielęgniarstwa – Teorię deficytu samoopieki (Self-care Deficit Theory of Nursing). Sukces tej publikacji oraz przedstawionej w niej koncepcji sprawił, że Orem zyskała uznanie jako jedna z czołowych teoretyczek pielęgniarstwa i edukacji pielęgniarstwa [32,33].





PREKURSORKI PIELĘGNIARSTWA+

W POLSCE



MARIA EPSTEIN (1875 - 1947)

Urodziła się w zamożnej rodzinie bankiera. Była nestorką pielęgniarstwa polskiego, pedagogiem, osobą o niezwykle szerokich horyzontach i głębokiej wrażliwości na ludzkie cierpienie. Maria Epstein wyniosła z domu rodzinnego doskonałe wychowanie, wszechstronne wykształcenie, głęboką religijność oraz umiłowanie ojczyzny. Była wszechstronnie wykształcona, znała kilka języków obcych, była znawczynią sztuki, miłośniczką muzyki i literatury pięknej [34,35].



MARIA EPSTEIN (1875 - 1947)

To ona stworzyła pierwszą na ziemiach polskich szkołę dla pielęgniarek. Już jako młoda dziewczyna angażowała się w pomoc charytatywną, a następnie w opiekę medyczną w ambulatorium Sióstr Miłosierdzia. Z czasem zaczęła uczestniczyć w procesie kształcenia zawodowego pielęgniarek – najpierw jako uczennica, później jako nauczycielka i organizatorka szkolnictwa pielęgniarskiego. W swoim życiu łączyła profesjonalizm z duchowością. Po latach pracy zawodowej w środowisku medycznym wstąpiła do zakonu klauzurowego sióstr dominikanek, gdzie nauczała zakonnice, jak udzielać chorym profesjonalnej pomocy [34,35].

MARIA EPSTEIN (1875 - 1947)

Aktywnie działała w Stowarzyszeniu Panien Ekonomek, które niosło pomoc biednym i chorym. Jako pierwsza wysunęła myśl założenia szkoły pielęgniarskiej. Dzięki jej determinacji, w 1911 roku powstała pierwsza na ziemiach polskich dwuletnia Szkoła Zawodowych Pielęgniarek Stowarzyszenia Panien Ekonomek św. Wincentego a Paulo. Sama Maria pobierała w niej naukę, a w 1913 roku otrzymała dyplom. Podczas I wojny światowej, w ramach działalności Galicyjskiego Czerwonego Krzyża wraz z grupą współpracowniczek służyła w przyfrontowych lazaretach, niosąc pomoc rannym [34,35].



MARIA EPSTEIN (1875 - 1947)

Mimo trudnych warunków wojennych doprowadziła do otwarcia dwuletniej Uniwersyteckiej Szkoły Pielęgniarek i Higienistek w Krakowie przy ulicy Kopernika. Została jej dyrektorką i cenioną pedagożką, nauczycielką etyki zawodowej, autorytetem oraz wyrocznią w kwestiach dotyczących kształcenia samodzielnego zawodu pielęgniarski [34,35].



HANNA CHRZANOWSKA (1902 - 1973)



Hanna Chrzanowska urodziła się w małej miejscowości pod Warszawą, gdzie spędziła szczęśliwe i dostatnie dzieciństwo. Duży wpływ na jej życiowe decyzje miała siostra matki – Zofia Szlenkier, którą Hanna podziwiała i uważała za wzór do naśladowania. To właśnie ona zachęciła Chrzanowską do podjęcia nauki w szkole pielęgniarskiej. Szlenkier sama wcześniej kształciła się w angielskich szkołach medyczno-pielęgniarskich, założonych przez Florence Nightingale [36,37,38].

HANNA CHRZANOWSKA (1902 - 1973)

Po przeprowadzce z rodzicami do Krakowa, Hanna rozpoczęła naukę w szkole średniej prowadzonej przez Siostry Urszulanki, a następnie podjęła studia pielęgniarskie. W czasie II wojny światowej straciła niemal całą rodzinę. Włączyła się wtedy w działalność Polskiego Komitetu Opiekuńczego, gdzie pomagała osobom potrzebującym w ich domach. Kierowała także Sekcją Pomocy Przesiedleńcom, organizując wsparcie materialne oraz miejsca pracy. W tym okresie uratowała wiele żydowskich dzieci przed zagładą, znajdując im domy i rodziny zastępcze [36,37,38].

HANNA CHRZANOWSKA (1902 - 1973)

Chrzanowska zdobywała doświadczenie zawodowe odbywając liczne stypendia zagraniczne – między innymi w Stanach Zjednoczonych, Francji i Belgii, gdzie pogłębiała wiedzę na temat pielęgniarstwa domowego. Po powrocie do Polski objęła stanowisko kierownika w Uniwersyteckiej Szkole Pielęgniarsko-Położniczej w Krakowie, gdzie zarządzała działem pielęgniarstwa społecznego i domowego. Wprowadziła nowoczesne teorie z zakresu pielęgniarstwa społecznego i włączyła je do programu nauczania [36,37,38].



HANNA CHRZANOWSKA (1902 - 1973)

W swojej pracy zawodowej Chrzanowska propagowała holistyczne podejście do pacjenta. W 1960 roku wydała pierwszy w Polsce podręcznik pt. „Pielęgniarstwo w otwartej opiece zdrowotnej” nakładem Polskiego Związku Wydawnictw Lekarskich. Do 1973 roku ukazały się jeszcze trzy kolejne wydania, z czego ostatnie pod redakcją Hanny Chrzanowskiej i Krystyny Skobyłko. Była również aktywną redaktorką i publicystką. Publikowała liczne artykuły w czasopismach „Pielęgniarka i Położna” oraz „Pielęgniarka Polska” – pierwszym zawodowym czasopiśmie pielęgniarek w kraju. W latach 1929–1939 pełniła funkcję jego redaktorki i autorki aż czterdziestu dwóch artykułów, w których poruszała tematykę etyki zawodowej oraz metod kształcenia pielęgniarek [36,37,38].

HANNA CHRZANOWSKA (1902 - 1973)

Po ograniczeniu działalności szkoły pielęgniarskiej przez władze komunistyczne, została przeniesiona do Kobierzyna, gdzie kierowała Szkołą Pielęgniarstwa Psychiatrycznego. Gdy i ta placówka została zamknięta, Chrzanowska przeszła na emeryturę, nie rezygnując jednak z dalszej działalności. Wówczas zaczęła rozwijać ideę pielęgniarstwa parafialnego, inspirowaną jej głęboką wiarą i przekonaniem, że „pomagając, niesiemy krzyż Chrystusowi” [36,37,38].



HANNA CHRZANOWSKA (1902 - 1973)

W realizacji tego dzieła wsparł ją ówczesny wikary, ksiądz Karol Wojtyła. Dzięki ich wspólnym staraniom w kilku parafiach zorganizowano pielęgniarską opiekę domową nad chorymi, co dało początek rozwojowi pielęgniarstwa parafialnego w Polsce. Zwracała uwagę na konieczność ciągłego dokształcania pielęgniarek. Organizowała w tym celu konferencje i rekolekcje. Hannę Chrzanowską uznano także za prekursorkę opieki nad pacjentami w stanie terminalnym. Była również uczestnikiem prac Polskiego Stowarzyszenia Pielęgniarek Zawodowych oraz Międzynarodowej Rady Pielęgniarskiej, włączając się w przygotowania „Ustawy o Pielęgniarstwie” uchwalonej przez Sejm Rzeczypospolitej Polskiej w 1935 r. [36,37,38].

HANNA CHRZANOWSKA (1902 - 1973)

Proces beatyfikacyjny Hanny Chrzanowskiej trwał około 20 lat - od 1998 do 2015 roku [36,37,38].



ZOFIA SZLENKIERÓWNA (1882-1939)

Zofia Regina Szlenkier, córka znanego przemysłowca z okresu międzywojennego, wyróżniała się dużą wrażliwością społeczną oraz postawami patriotycznymi i społecznymi. Rodzina Szlenkierów rozwijała produkcję skór, firanek i tiuli, zdobywając uznanie w całym Imperium Rosyjskim. Stworzyli także system ubezpieczeń emerytalnych dla pracowników oraz kasę szpitalną. Rodzina przybyła do Torunia z Niemiec, a następnie osiedliła się w Warszawie. Zofia była wyjątkowo uzdolniona muzycznie, osiągała wysokie wyniki w grze na fortepianie, biegle władała językiem angielskim i francuskim, czytała literaturę piękną w oryginale i uprawiała turystykę górską [39,40,41].



ZOFIA SZLENKIERÓWNA (1882-1939)

Korzystając z majątku odziedziczonego po rodzicach, ufundowała w Warszawie polski wzorcowy szpital dla dzieci im. Karola i Marii, który rozpoczął działalność w 1913 roku, a sama pełniła funkcję kuratorki placówki. Szpital wyróżniał się tym, że do opieki nad dziećmi zatrudniano wyłącznie osoby świeckie, niezamężne i bezdzietne, przy czym założenie rodziny oznaczało utratę pracy. Pielęgniarki tego szpitala po odzyskaniu przez Polskę niepodległości stały się pierwszymi nauczycielkami pielęgniarstwa pediatricznego [39,40,41].

ZOFIA SZLENKIERÓWNA (1882-1939)



Kilka lat później Zofia działała jako członek-założyciel Fundacji Warszawskiej Szkoły Pielęgniarstwa (1921), a następnie jako dyrektorka tej szkoły, mieszczącej się w jednym z pawilonów Szpitala Polskiego Czerwonego Krzyża. W procesie kształcenia pielęgniarek kładła duży nacisk zarówno na pełne wykszolenie teoretyczne i praktyczne, jak i na rozwój charakteru, postaw moralnych, duchowych i twórczych, a także na stałe pogłębianie wiedzy. Realizowała motto wyryte na broszce szkoły: „służba, wiedza, wiara, ojczyzna” [39,40,41].

JANINA WOYNAROWSKA (1923-1979)

Była adoptowaną córką Kazimierza Strzemię Woynarowskiego, przedwojennego pułkownika i doktora nauk medycznych oraz Marii Twaróg, działającej w międzywojennym Towarzystwie św. Wincentego à Paulo. Dorastała w domu pełnym bogactwa, muzyki, malarstwa i literatury. Po śmierci rodziców dom przez pewien czas służył jako przytułek dla chorych i osób starszych. Była dyplomowaną pielęgniarką oraz absolwentką Wydziału Psychologii i Filozofii Chrześcijańskiej [41,42,43].



JANINA WOYNAROWSKA (1923-1979)

Przez wiele lat pracowała w Chrzanowie, pełniąc funkcję przełożonej pielęgniarek w Przychodni Obwodowej oraz Powiatowej Instruktorce Pielęgniarek w Urzędzie Powiatowym. Dodatkowo była Przewodniczącą Polskiego Towarzystwa Pielęgniarskiego, współzałożycielką Klubu Inteligencji Katolickiej i wykładowczynią. Aktywnie działała jako opiekunka społeczna i kurator, prowadziła prelekcje dla uczennic szkół położeńnych i pielęgniarek oraz angażowała się w pracę charytatywną, wspierając rodziny ubogie, osoby uzależnione, samotne matki, dzieci z niepełnosprawnością fizyczną i umysłową, sieroty oraz osoby przewlekle chore. Pisała także liczne artykuły do czasopism zawodowych. W Chrzanowie była powszechnie rozpoznawalna, m.in. za sprawą swojej charakterystycznej pochylonej sylwetki [41,42,43].

JANINA WOYNAROWSKA (1923-1979)

24 listopada 1979 r. uległa wypadkowi samochodowemu i zmarła tego samego dnia w Krakowie. Pięć dni później pochowano ją na cmentarzu w Chrzanowie. W dniu 18 czerwca 1999 r. w Kurii Metropolitalnej w Krakowie Jego Eminencja Ks. Franciszek kard. Macharski otworzył proces kanonizacyjny Służebnicy Bożej Janiny Woynarowskiej. Proces diecezjalny został zakończony 24 kwietnia 2002 r., po czym akta zostały złożone w Watykanie [41,42,43].



ANNA RYDLÓWNA (1884 - 1969)



Anna wychowywała się w atmosferze autonomii galicyjskiej. Dorastała w kochającej, przykładowej rodzinie, biegle władała językami francuskim, angielskim i niemieckim, czytała i tłumaczyła literaturę w tych językach. Po śmierci ojca rodzina doświadczyła pogorszenia sytuacji materialnej. W latach 1903–1904 uczyła się w Szkole Gospodarczej w Zakopanem. W 1905 roku wstąpiła do Bractwa Różańcowego, a w 1907 roku wraz z Marią Wiszniewską, Marią Buszyńską i Joanną Stryjeńską rozpoczęła pomoc Siostrom Miłosierdzia w opiece nad ubogimi i chorymi, którzy nie mogli korzystać z leczenia szpitalnego [44].

ANNA RYDLÓWNA (1884 - 1969)

.W 1909 roku dołączyła do Stowarzyszenia Pań Ekonomek - sekcji Towarzystwa Pań Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo, kierowanego przez Marię Epstein. Dzięki ich działaniom powstała Szkoła Zawodowych Pielęgniarek Stowarzyszenia Pań Ekonomek św. Wincentego à Paulo, która rozpoczęła działalność w listopadzie 1911 roku. Program nauczania był początkowo dwuletni, a w 1913 roku wydłużono go o pół roku, obejmując zajęcia teoretyczne i praktyczne. Anna Rydlówna ukończyła tą szkołę w 1913 roku, uzyskując dyplom, po czym została instruktorką i wykładała m.in. etykę pielęgniarską [44].

ANNA RYDLÓWNA (1884 - 1969)

Działalność szkoły przerwała I wojna światowa. Rydlówna podczas wojny opiekowała się rannymi w szpitalu wojskowym i angażowała się w działalność charytatywną. Dzięki jej wsparciu, Maria Epstein uzyskała zainteresowanie amerykańskiej Fundacji Rockefellera, m.in. w zakresie stypendiów, z których skorzystała również Rydlówna. W 1925 roku wyjechała do USA, gdzie odbyła kursy w Filadelfii, Toronto, Nowym Jorku i New Haven. Po powrocie pomagała w przygotowaniach do otwarcia i pracowała w Uniwersyteckiej Szkole Pielęgniarek i Higienistek (1925), pełniąc w końcu funkcję dyrektorki wraz z Marią Epstein. Po odejściu Epstein w 1931 roku, Anna objęła funkcję dyrektorki szkoły [44].

ANNA RYDLÓWNA (1884 - 1969)

Podczas II wojny światowej szkoła została zamknięta, a Rydlówna mieszkała w jej budynku, angażując się w pomoc więzionym Polakom w Krakowie. Po wojnie, od 1948 roku, placówka przekształciła się w trzyletnią Uniwersytecką Szkołę Pielęgniarsko-Położniczą, którą nadal kierowała Anna. Jej zastępczyniami były Hanna Chrzanowska i Teresa Kulczyńska. W 1949 roku Ministerstwo Zdrowia zdecydowało o wyłączeniu szkoły ze struktur Uniwersytetu Jagiellońskiego i włączeniu jej w struktury Akademii Lekarskiej, a później przekształcono ją w Zawodową Szkołę Pielęgniarską. Rydlówna odczuwała niechęć ze strony władz Uczelni. Anna otrzymała Medal im. Florence Nightingale dla wybitnych i zasłużonych pielęgniarek. Odeszła ze szkoły w 1949 roku [44].

STANISŁAWA LESZCZYŃSKA (1896-1974)

Stanisława Leszczyńska, nazywana przez współwięźniów „Mateczką” i „Aniołem Życia”, urodziła się 8 maja 1896 roku w Łodzi. Podczas I wojny światowej działała jako wolontariuszka, wspierając osoby ubogie. W latach dwudziestych ukończyła szkołę położnych, a zawód ten wykonywała przez czterdzieści lat. W czasie II wojny światowej cała jej rodzina została aresztowana [45].



STANISŁAWA LESZCZYŃSKA (1896-1974)

Stanisława wraz z matką trafiły do Auschwitz-Birkenau, gdzie przydzielono ją do służby medycznej podległej Josefowi Mengelemu, lekarzowi odpowiedzialnemu za brutalne eksperymenty pseudomedyczne i selekcję więźniów do komór gazowych. Mimo skrajnego zagrożenia życia, Leszczyńska potrafiła mu się przeciwstawić. W obozie, gdzie każde nowo narodzone dziecko było traktowane jak martwe, Stanisława uratowała tysiące dzieci. Potajemnie przyjmowała porody więźniarek, zapewniała noworodkom opiekę i walczyła o ich przetrwanie. W sumie przyjęła około 3000 porodów. Swoje doświadczenia opisała dopiero w 1965 roku w artykule „Raport położnej z Oświęcimia”, opublikowanym w „Przeglądzie Lekarskim” [45].

TERESA KULCZYŃSKA (1894 - 1992)

Teresa urodziła się 27 września 1894 roku w Krakowie. Z chwilą wybuchu I wojny światowej zgłosiła się ochotniczo do służby pielęgniarskiej w oddziale polskiej armii. Po roku pracy w szpitalu wojskowym w Krakowie została skierowana z grupą chirurgiczną na front wschodni. Wiosną 1919 roku rozpoczęła naukę w jedynej wówczas w kraju Szkole Pielęgniarek Zawodowych, prowadzonej przez Stowarzyszenie Pań Ekonomek w Krakowie [46].



TERESA KULCZYŃSKA (1894 - 1992)

Dzięki stypendium Amerykańskiego Czerwonego Krzyża w latach 1921–1923 ukończyła Szkołę Pielęgniarstwa w Bostonie, a następnie odbyła wakacyjny kurs podyplomowy na Uniwersytecie Columbia w Nowym Jorku. W latach 1923–1925, pracowała w Warszawskiej Szkole Pielęgniarstwa jako kierowniczką i nauczycielką. Pełniła jednocześnie funkcję zastępczyni dyrektorki Helen Lilian Bridge. W 1923 roku ponownie otrzymała stypendium, tym razem Fundacji Rockefellera, które umożliwiło jej ukończenie rocznego kursu pielęgniarstwa społecznego na Uniwersytecie w Toronto [46].

TERESA KULCZYŃSKA (1894 - 1992)

W latach 1926–1939 pracowała w Uniwersyteckiej Szkole Pielęgniarek i Higienistek jako instruktorka pielęgniarstwa społecznego, nauczycielka zasad pielęgniarstwa. Była również wicedyrektorka szkoły. W 1934 roku po raz trzeci otrzymała stypendium zagraniczne. Metod kształcenia i organizacji pracy pielęgniarek uczyła się w Wiedniu, Budapeszcie, Paryżu, Lyonie, Brukseli, Oslo i Helsinkach [46].

TERESA KULCZYŃSKA (1894 - 1992)

Podczas II wojny światowej z Anną Rydlówną prowadziła internat dla pielęgniarek w budynku szkoły. Była przełożoną pielęgniarek w „Domu dla słabych”, pracowała jako naczelną pielęgniarka w Ubezpieczalni Społecznej w Krakowie, a od 1941 roku kierowała Szkołą Położnych. Po zakończeniu wojny zaangażowała się w reaktywowanie Uniwersyteckiej Szkoły Pielęgniarstwa w Krakowie. W 1950 roku rozpoczęła pracę w Instytucie Gruźlicy w Krakowie, kierując oddziałem terenowym oraz prowadząc bibliotekę lekarską Instytutu i Kliniki [46].

TERESA KULCZYŃSKA (1894 - 1992)

Była członkinią Polskiego Stowarzyszenia Pielęgniarek Zawodowych oraz Polskiego Towarzystwa Pielęgniarskiego oraz współautorką licznych publikacji, m.in.:

- „Zabiegi pielęgniarskie” - podręcznik autorstwa Kulczyńskiej i Chrzanowskiej,
- „Podręcznik pielęgniarstwa ogólnego” (PZWL, 1951–1965),
- „Jak pielęgnować chorego na gruźlicę w domu” (PZWL, 1953–1956)
- Redaktorka pracy zbiorowej „Pielęgniarstwo specjalistyczne” (PZWL, 1956)[46].

TERESA KULCZYŃSKA (1894 - 1992)

Za swoją działalność zawodową i społeczną otrzymała wiele odznaczeń. w tym:

- Krzyż Oficerski Orderu Odrodzenia Polski, -
- Medal X-lecia Polski Ludowej,
- Odznakę Honorową Polskiego Towarzystwa Pielęgniarskiego,
- Medal Komisji Edukacji Narodowej,
- Odznakę za Wzorową Pracę w Służbie Zdrowia [46].



BIBLIOGRAFIA:

1. Elhabashy S., Abdelgawad EM. The history of nursing profession in ancient Egyptian society. International Journal of Africa Nursing Sciences 2019;11:1-8.
2. Abd ElMeguid ElKady M., Mahmoud Abd ElHamid M., e Elsayed Mahmoud Gad N. Wet Nurse in art in Graeco-Roman Egypt, Journal of the Faculty of Tourism and Hotels, Alexandria University 2019;16(2):23-44.
3. Teodorescu S., Preda A. A brief history of nursing. Pielęgniarka w starożytnej 2018;18(3):355-359.
4. Goodnow RN. Outlines of Nursing History. WB. Saunders Company. Philadelphia and London. 1923.
5. Kourkouta L., Plati P., Ouzounakis P. The meaning of the nursing in Byzantium. Prog Health Sci. 2012;2(1):175-178.
6. Miller S. Timothy. The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire 1997.
7. Smith J., Roberts S., Anderson R., Taylor M. The Evolution of Nursing: A Comparative Analysis of Developments in Europe and the U.S. During the 10th and 11th Centuries. Journal of Community & Public Health Nursing 2024;10(2):1-5.
8. Saari Z., Yusof FM., Rosman AS., Nizar JT., Muhamad SN., Ahmad SAS. Wet nursing: a historical review and its ideal characteristics. Perintis eJournal, 2016;6(1):1-13.
9. Supady J. The beginnings of modern nursing in the 19th century. Health Promotion & Physical Activity, 2019, 2 (7), 1–4.
10. Worldwide; International Council of Nurses; 1899-; Nursing organisation <https://rcn.epexio.com/names/b8932c1d-eb9a-aad2-0bdd-7babb8947022>
11. Historia <https://cm-uj.krakow.pl/collegium-medicum/historia/>
12. Wierzbicka I. Nursing - history and development of the profession. Journal of Education, Health and Sport. 2019;9(9):121-129.
13. Majda A., Zalewska-Puchała J. Rozwój szkolnictwa pielęgniarskiego. Dziewięćdziesięciolecie powstania Uniwersyteckiej Szkoły Pielęgniarek i Opiekunek Zdrowia w Krakowie. Problemy Pielęgniarstwa 2016; 24 (1): 61–68
14. Ustawa z dnia 15 lipca 2011 r. o zawodach pielęgniarki i położnej.
15. Shetty AP. Florence Nightingale: The queen of nurses. Archives of Medicine and Health Sciences 2016;4(1):144.
16. Turkowski Y, Turkowski V. Florence Nightingale (1820-1910): The Founder of Modern Nursing. Cureus. 2024 Aug 5;16(8):e66192.
17. A Courageous Nurse on Horseback & in History: Mary Breckinridge <https://www.wkms.org/society/2018-03-21/a-courageous-nurse-on-horseback-in-history-mary-breckinridge>
18. Shampo MA., Kyle RA. Mary Breckinridge-Pioneer Nurse Brings Modern Nursing to Rural Environment. Mayo Clin Proc. 1999;74:1312.
19. Gulley T. Review of: Wide Neighborhoods: A Story of the Frontier Nursing Service. J Appalach Health. 2022 Feb 13;4(1):61–4.
20. Celebrating Mary Breckinridge <https://frontier.edu/news/celebrating-mary-breckinridge/>
21. Dorothea Dix <https://www.britannica.com/biography/Dorothea-Dix>
22. Modak T., Sarka S., Sagar R. Dorothea dix: A proponent of humane treatment of mentally ill. Journal of Mental Health and Human Behaviour 2016;21(1):69.

BIBLIOGRAFIA:

23. Samuels G. The Legacy of Clara Barton. The New York Times Magazine, 1961:283-286.
24. Clara Barton <https://www.britannica.com/biography/Clara-Barton>
25. Ethel Gordon Fenwick <https://icntimeline.org/1899-1909/0005.html>
26. .Formation of the International Council of Nurses <https://icntimeline.org/1899-1909/0002.html>
27. Porter-O'Grady T. Nurse Practitioners as Leaders and Innovators: Building on the Legacy of Dr. Loretta Ford. The Journal for Nurse Practitioners 2025;21(7):105422.
28. Loretta Ford <https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736%2825%2900569-0/fulltext?rss=yes>
29. Mary Eliza Mahoney https://freebooks.uvu.edu/nursing_history/Mary_Eliza_Mahoney.php
30. Nicely B., DeLario G. Virginia Henderson's principles and practice of nursing applied to organ donation after brain death. Progress in transplantation (Aliso Viejo, Calif.) 2011;21(2):72-77.
31. Thoughts and Ponderances <https://seletyn.com/2020/03/31/womens-history-month-virginia-henderson-nursing/>
32. Olearczyk T. Maria Epstein - prekursorka pielęgniarstwa polskiego i mniszka. Biografistyka Pedagogiczna 2024;9(2):125-145.
33. Maria Magdalena Epstein. <https://www.jura-pilica.com/?gen.aleksander-osinski,178>
34. Dziedzic B., Kryczka T., Sienkiewicz Z., Koper D. Hanna Chrzanowska prekursorka polskiego pielęgniarstwa rodzinnego – świadectwo jej życia March 2020 Pielęgniarstwo Polskie 75(1):72-76
35. Hanna Chrzanowska – od wykładów prowadzonych przez Czerwony Krzyż do błogosławionej w Kościele katolickim <https://pck.malopolska.pl/hanna-chrzanowska-wykladow-prowadzonych-amerykanski-czerwony-krzyz-blogoslawionej-kosciele-katolickim/>
36. Hanna Chrzanowska – prekursorka polskiego pielęgniarstwa rodzinnego. Świadectwo życia. <https://patriotycznykrakow.pl/index.php/2022/05/06/hanna-chrzanowska-prekursorka-polskiego-pielegniarstwa-rodzinnego-swiadectwo-jej-zycia/>
37. Łukasz-Paluch K., Franek GA., Wzory osobowe — wciąż niedoceniane źródło refleksji, inspiracji i dumy. Problemy Pielęgniarstwa 2010; 18 (1): 66–71.
38. Zofia Regina Szlenkier <https://www.polacyzwyboru.pl/bohaterowie/biogramy/zofia-regina-szlenkier/view>
39. Przed powstaniem komitetu pomocy sanitarnej <https://asocjacje.org/w-poszukiwaniu-tradycji/przed-powstaniem-komitetu-pomocy-sanitarnej-2/>
40. Serce jak ogień – Służebnica Boża Janina Woynarowska <https://www.apchor.pl/2019/06/03/Serce-jak-ogien-Sluzebnica-Boza-Janina-Woynarowska>
41. Watykan: polska pielęgniarka bliżej beatyfikacji. Papież podpisał dekret o heroicznosci cnót Janiny Woynarowskiej <https://woynarowska.blogspot.com>
42. Dziedzic S. Anna Rydlówna : antynomie młodopolskiej legendy i zawodowego zaangażowania. Niepodległość i Pamięć 23/1 (53), 205-232.
43. . Stanisława Leszczyńska – położna z Auschwitz <https://ipn.gov.pl/pl/historia-z-ipn/214177,Stanislawa-Leszczynska-polozna-z-Auschwitz.html>
44. Teresa Kulczyńska 1894 – 1992 <https://wmp.org.pl/pielegniarki-zasluzone/teresa-kulczynska-1894-1992-2/1>.
45. Stanisława Leszczyńska – położna z Auschwitz <https://ipn.gov.pl/pl/historia-z-ipn/214177,Stanislawa-Leszczynska-polozna-z-Auschwitz.html>
46. Teresa Kulczyńska 1894 – 1992 <https://wmp.org.pl/pielegniarki-zasluzone/teresa-kulczynska-1894-1992-2/>



DZIĘKUJĘ ZA UWAGĘ